

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82.091

РОМАНТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ПРОЗІ М. ГОГОЛЯ ТА Ю. ЯНОВСЬКОГО

Прохоренко Є. Є.

Стаття присвячена дослідженню спільних романтичних тенденцій у творах Гоголя і української літератури 20–30-х рр. ХХ ст., а саме гоголівських традицій у творчості Ю. Яновського, чий родовід сучасні дослідники виводять із роду Гоголів. Присутність Гоголя у художньому світі українського письменника-неоромантика оприявилася у текстуальних перегуках і паралелях, у прагненні глибокого осягнення трагізму української історії, у любові до народної пісні, національних звичаїв і традицій, у пронизаних козацьким духом українських пейзажах, оспівуванні гоголівських місць, а також прямих відсиланнях до постаті самого Гоголя та його творів. Ю. Яновський, опоетизовуючи гоголівські пейзажі крізь призму соціалістичної романтики, звертається до архетипів степу й Дніпра, які поєднали в собі тугу за козацьким минулим України з вірою в її світле соціалістичне майбутнє.

Ключові слова: неоромантика, рецепція, традиція, інтертекстуальність, архетип.

Статья посвящена исследованию общих романтических тенденций в произведениях Гоголя и украинской литературы 20–30-х гг. ХХ в., а именно гоголевских традиций в творчестве Ю. Яновского, чью родословную современные исследователи выводят из рода Гоголей. Присутствие Гоголя в художественном мире украинского писателя-неоромантика проявилось в текстовых переключках и параллелях, в стремлении глубокого постижения трагизма украинской истории, в любви к народной песне, национальным обычаям и традициям, в пронизанных казацким духом украинских пейзажах, воспевании гоголевских мест, а также прямых отсылок к личности самого Гоголя и его произведениям. Ю. Яновский, поэтизируя гоголевские пейзажи сквозь призму социалистической романтики, обращается к архетипам степи и Днепра, которые объединили в себе тоску по казацкому прошлому Украины с верой в ее светлое социалистическое будущее.

Ключевые слова: неоромантика, рецепция, традиция, интертекстуальность, архетип.

The paper investigates the common romantic tendencies in the works of Gogol and Ukrainian literature of 20–30-s of XXth century, besides Gogol traditions in the works of Yuri Yanovsky, whose ancestry is derived by modern scholars from Gogol. Gogol's presence in the art world of Ukrainian neo-romanticism writer is shown in textual parallels, which represent the deep tragedy of Ukrainian history, love to folk songs, national customs and traditions, in Gogol places and landscapes, that are full of the spirit of Ukrainian Cossacks, and direct references to the figure of Gogol and his works. Yanovsky reinterprets Gogol landscapes with archetypes of steppe and Dnieper through the prism of socialist romance, that combined the past of Cossack Ukraine with faith in its optimistic socialist future.

Key words: neo-romanticism, reception, tradition, intertextuality, archetype.

Розвій української літератури в силовому полі бездержавної нації історично зумовив витворення органічного історико-ідеологічного, філософського, психологічного підґрунтя для активного прояву романтичного типу художньої свідомості, яка на початку ХХ ст. втілювалася в моделях романтизму, означуваних у літературознавстві такими термінами, як неоромантизм, революційна романтика, національний романтизм, романтичний пафос соцреалізму, романтична стильова тенденція тощо [12, с. 294].

Значна частина українських письменників перших десятиліть ХХ ст., натхненних надією на відродження української державності, сповідувала естетику романтизму з його центральною ідеєю "індивідуальності нації", реконструкцією її минулого в пошуках історичної перспективи (романтичного месіанізму) [11, с. 8]. Неоромантики, переосмислюючи образ України та її минуле, зокрема героїчні часи козащини, неодноразово озиралися на творчість раннього Гоголя, чий романтизовані образи-міфологеми України ("Вечори на хуторі біля Диканьки") та козацтва ("Тарас Бульба") стали своєрідним "портретом нації". Так, романтичний струмінь Гоголевої творчості, якому присвячено ціла низка досліджень [4; 5; 7; 14], був активно реціпіюваний найяскравішими представниками українського неоромантизму 20–30-х рр. ХХ ст. – М. Хвильовим ("найбільшим з усіх романтиків 20-х рр.") та Ю. Яновським ("найпопулярнішим українським романтиком") (Р. Мовчан).

Гоголь був улюбленим письменником неоромантика Ю. Яновського, про що свідчить запис останнього в анкеті обліку і побуту членів ВАПЛІТЕ у графі "якої форм. установки" [13, т. V, с. 661–662]. Такий інтерес до постаті попередника був зумовлений передусім спорідненістю родоводів обох письменників, зафіксованої в їхньому спільному прізвищі, зокрема приналежністю Яновського по материній лінії до гілки роду Гоголів-Яновських, що тягнеться від Кирила Дем'яновича, двоюрідного прадіда Миколи Васильовича по батьковій лінії [8–10]. Постать і творчість Гоголя увійшли до свідомості Яновського досить рано, саме завдяки його матері, яка знала тексти Гоголя напам'ять і з уст якої він уперше почув про безсмертних героїв "Тараса Бульби", духом якого будуть пройняті його твори "Вершники" та "Чотири шаблі".

Родинні зв'язки з Гоголем український письменник відчував усе своє життя, що спонукало його до ретельного штудіювання біографії та творів свого знаменитого пращура, відвідування гоголівських місць, що знайшло відображення і в художньому доробку Яновського через переосмислення гоголівських творів та образів. Так, на гоголівський простір оповідання "Дорога на Запоріжжя" вказують не лише топоніми Диканька, Миргород, Сорочинці, Псьол, а й пряме відсилання автора до творів Гоголя та до самої постаті письменника-родича: "Перо Гоголя змалювало ці місця, і кожний їх пізнає, хто читав "Вечори на хуторі під Диканькою <...> бронзовий автор сидить посеред Сорочинець на кам'яному п'єдесталі" [15, т. I, с. 147–148]. Опис частування в цьому ж оповіданні алюзивно занурює читача в ідилічну атмосферу відповідних сцен зі "Старосвітських поміщиків" Гоголя: "Над столами звисають жовтобокi яблука, бджоли бринять над медом на столах, і колгоспним обідом частують гостей – борщем з курятиною, м'ясом, локшиною з молоком, варениками з сливами" [15, т. I, с. 147].

Враження Яновського від поїздок гоголівськими місцями знайшли відображення в оповіданні "Мандрівка": "От і сталося, що Гоголь, Меріме, Едгар По жили в один час і зростали великими метрами пізнішої літератури світу <...> і ліворуч у мене протікав наймиліший Псьол, а по праву руку <...> Яреськи, розкішне село Полтавського краю <...> І ось я пригадав, що це гоголівські місця і їх добре змалював небіжчик Миколай Васильович" [15, т. I, с. 163–164]. Окрім згадки самого письменника та гоголівських топонімів Яновський виводить перед читачем образи сучасних жителів Яресьок, що кореспондують у його свідомості з гоголівськими персонажами: "Гей, змінилися гоголівські герої серед незмінних і зворушливих пейзажів "Вечорів на хуторі під Диканькою" [15, т. I, с. 164–166]. Так, образ "громадянина ковальської нації", що "чорта тобі скує", якого за п'ятику ведуть до холодної за наказом жінки-голови, водночас є алюзією на образ гоголівського Вакули та ремінісценцією "бідного Солопія Черевика".

У "Мандрівці" спостерігаємо унікальне явище злиття оповідача з пасічником Рудим Паньком, праобразом самого Гоголя, чия "прадідівська душа" немов "загарцювала" в душі Яновського. Дозволимо проілюструвати цей епізод доволі розлогою цитатою, сповненою гоголівських топонімів і антропонімів: "Я міг зустріти Солопія Черевика, або Каленика, або кума, а то й самого пасічника Рудого Панька. Мені здалося – ось він іде поруч мене в петербурзькій крилатці, з капелюхом у руці. Південне сонце гріє скулену постать пасічника. Він заходить до Яновщини, роздвоєний і самітний, в очах його – холод міста білих ночей, похмурого чуда на бездонних болотах <...> А тоді пішов круг церкви, шукаючи батьківських могил <...> Вітер кучмив моє довге волосся, крилатка надималася за моїми плечима, чорний капелюх (я купив

його в Римі) вітер шарпав з руки. "Якіме! – гукнув я незадоволено, – де люди? Я не пізнаю рідного дому!" <...> флігель мого дитинства ледве можна знайти <...> Ось тут я колись сидів. Крізь віти мого парку ясніла вода в ставку <...> По той бік ставка на місяці вирізьблювався панський дім із забитими віконницями. Панночка виглядає на вінок дівчат, що грають у "ворона". Е, ні – це зима, і коваль Вакула мріє про свою Оксану. Знов ні, – це Афанасій Іванович шукає свою Пульхерію Іванівну. Ось сад, що я його садив <...> Рясні сльози ринули мені з очей. Я стояв, повертаючись до свідомості мого життя, ще раз глянув навколо, але ні крилатки, ні довгого волосся я вже не мав" [15, т. I, с. 167–168]. На думку М. Гнатюк, таке несподіване перевтілення автора-героя на його геніального родича стосувалася не стільки Гоголя, скільки роздвоєності самого Яновського та сучасного йому суспільства, прикрашеного "уракомуністичними" гаслами, напускним оптимізмом, псевдодобробутом трагічних реалій 30-х рр. [2, с. 47]. Свідченням дуалістичності рецепції постаті Гоголя в радянський період як талановитого письменника і як поміщика, ворожого новоспеченому класу пролетаріату, є наступний монолог: "Отой же Гоголь був не хто-небудь, а, мабуть, чималий писатель книг. А який ви з нього спомин зробили? І могили батьків зарівняли! <...> Писателя ми шануємо, – одповів старший з-поміж селян, – а як нашого бувшого пана – зарівняли" [15, т. I, с. 168]. Апеляції Яновського до Гоголя у своїх творах є свідченням тонкого відчуття генетичної спорідненості автора з письменником-прародичем, а також досконалого знання деталей його біографії та творчості.

Сигніфікаторами генетично-контактних зв'язків між творчістю обох письменників є гоголівські цитати, взяті Яновським у якості епіграфів до своїх творів. Гоголівська цитата з "Тараса Бульби" слугує епіграфом до оповідання "Дорога на Запоріжжя": " – А ось краще я вас на тім же тижні відправлю на Запорожжя. От де наука, так наука [15, т. I, с. 147]. Функція цього епіграфу полягає в проведенні своєрідного "містка" між часами козацтва та громадянської війни початку ХХ ст., про яку йдеться в оповіданні, у введенні читача в романтично-героїчну атмосферу. Окрім епіграфа зустрічаємо в тексті й алюзії на оспівування "уз товарищества" з "Тараса Бульби" – "... бо-йову дружбу, найміцнішу в світі": "Я довідався, що Корсун під час громадянської війни служив у тій частині, де я був комісаром. І пішла між нас гоголівська мова: "а що ж Касян? Що там Бородавка? Що Колопер? Що Підсішок?" [15, т. II, с. 169].

Типологічно близьким до ідеї оспівування "уз товарищества" Гоголем у "Тарасі Бульба" є опис Яновським партизанської сотні в романі "Чотири шаблі": "Вона може лягти костями. Але слава тих, що загинуть, рятуючи справу й товаришів, вставатиме попереду нас, як осяяний прапор перемоги! Слава ця піде між народ по країні, і заспівають нових дум про Остюків бій під Павлівкою" [15, т. II, с. 244]. Вбачаючи тісний зв'язок і зумовленість сучасним йому подій з історичним минулим, Яновський як романтик захоплювався творами Гоголя та його історіософською концепцією України, тому героїчно-романтичний струмінь роману "Чотири шаблі" співзвучний тональності гоголівських повістей "Тарас Бульба" та "Страшна помста" на рівні схильності до патетики в зображенні історичних подій, батальних сцен, героїчних мотивів, образів бійців з народу, епічності розмаху в їх змалюванні. Герої Яновського – Шахай, Остюк, Галата, Марченко – духовно близькі гоголівським Тарасу Бульбі, Остапу Кукубенку, Данилу Бурульбашу саме силою свого патріотизму, міццю та цільністю характеру. За слушним спостереженням Л. Малахатко, і роман Яновського "Чотири шаблі", і повість Гоголя "Тарас Бульба" своїми піснями-зачинами, авторськими ліричними відступами, в яких переважають святково патетичні інтонації, роздумами, народнопісенним ліричним пейзажем в жанровому відношенні наближаються до поеми-епопеї [6].

Афоризм із "Мертвих душ" Гоголя, використаний Яновським у романі "Майстер корабля" став "своєрідним конденсатом суголосних письменникам мотивів" (Л. Домилівська): "Забирайте же с собою в путь, выходя из мягких юношеских лет в суровое, ожесточающее мужество, – забирайте с собою все человеческие движения, не оставляйте их на дороге: не подымете потом!..." [15, т. VI, с. 27]. Гоголівська цитата, глибоко осмислена Яновським, стала лейтмотивом в ідеосфері роману, визначила систему його художньо-естетичних цінностей і лексико-семантичних полів, виконала так звану "камертонну" функцію, акцентуючи увагу реципієнта на таких мовних символах, як дорога, перейдена путь, що лінгвально репрезентується

в зображенні людського життя з екстраполярними домінантами: молодість і старість [3, с. 59]. Логіка продовження гоголівської цитати простежується в рядках роману Яновського: "Дожити до глибокої старості я раджу всім. Тільки не несіть із собою недуг". Насамперед автор мав на увазі недуги душевні, якими переймався й Гоголь (образ душевного міста в "Ревізорі").

Асоціативний образ "перейденої путі", дороги, шляху активізує контекст, тобто гоголівський епіграф постає у творчому доробку Ю. Яновського як перспектива подальшої лінгвістичної інтерпретації означеного словосимволу поруч із такими синонімічними домінантами в художньому мовленні митця, як "море", "океан", "небо", "степ" [3, с. 62]. Символіка шляху є кодом до прочитання всієї семантичної домінанти твору: шлях – це символ життя, життєвої дороги, "моря житейського", непізаного майбутнього, що корелює в романтичній свідомості митця з архетипом степу: "Море – це великий степ, на якому росте синя й чорна трава"; "Безконечний родючий степ поріс травою й поховав дороги. Як у морі, хвилюється його зелена поверхня..."; "Пливе степ, наставивши вітрила. Море – пустельний степ одного обарвлення й одного запаху"; "Степ межує з морем, що завше приймало на свої вітри журавлів із степу" [15, т. II, с. 46, 48]. Продуктивним у цьому аспекті дослідження став висновок сучасної дослідниці про присутність символічності мислення обох письменників, що "поглинає" всі структуруючі одиниці тексту, серед яких однією з ключових є архетип степу [1, с. 44]. Символічний зміст цього образу Яновський, який неодноразово зізнавався у любові до степу, коментував так: "Ще – полюбив я тоді степ. Широкий, безмежний, розгульний, плодovitий, багатий, бунтівливий степ. На ньому немає оман людських. Людина йде до вас, і ви ще здалеку-далеку бачите її постать, рухи, чуєте її пісню, бо степ – не гори, бо степ – не ліс. І в горах, і в лісі можна підкрастися, можна схитрувати, можна ошукати. У степу марево на обрії коливається, як ріка, дерева ростуть, і постають білі будівлі. Це наївний дитячий обман: ніколи там немає води. Степ тішить, веселить та підбадьорює людину, він не ошукує розуму, його вплив – тільки на почуття" [15, т. V, с. 230].

З образом степу ми неодноразово зустрічаємося не лише в пейзажних замальовках "Майстра корабля", а й в інших творах Яновського, часто поруч із образом Дніпра, класично описаного Гоголем у "Страшній помсті": "Прекрасні полтавські степи. Рівна, невблаганна спека ллється з неба <...> І ось – бовваніє далеко попереду темна смуга, то ліси на горах по той бік Дніпра. Приємний пах і ледве чутна прохолода великої ріки домішуються до духу в'ялої отави. Блищить тонка нитка далекого Дніпра, ще ближче, ще – та ось і він, Дніпро, величний і древній, народна українська ріка!" [15, т. I, с. 161].

У творах Яновського, як і Хвильового, поруч із образом степу також часто постає образ могили як символ туги за минулою козацькою добою, яку вже не повернеш, оскільки степ – це не просто пейзаж, а уособлення світу козацтва: "Степові могили різьбляться на сірому передсвітанковому небі" [15, т. I, с. 150–151]; "Ватаги запорожців, загопи татар, товариства рибалок, бортників, мисливців, що одпрошувались у черкаського полковника на промисел, стайки втікачів, вигнанців, тьма звіра та птаства у дрімучому лісі по берегах річок – ось життя колишнього Дикого Поля – степового Правобережжя" [15, т. I, с. 149]. Побудова історичної перспективи у творах українських неоромантиків проектувалася "на тисячолітній хронотоп слов'янської землі, безкрайній український степ, що зберігає і запальний дух половецьких племен, який пронизує синів старого Мусія Половця та безстрашних воїв Тараса Бульби, і плач Ярославни, що відлунює через віки у голосінні Половчихи й гірких стенаннях матері Андрія та Остапа, і героїко-патетичний склад українських народних дум, де оспівано звияжні походи славних прадідів, котрі не раз зросили кров'ю степовий турецький сльоз, чи мчали перекотиполем як герої "Тараса Бульби", а згодом брати Половці, так само умираючи в скорботі" [2, с. 144].

У зображенні романтичних пейзажів Яновським, зокрема степу, є й відмінна риса, йому вдалося те, що не вдалося Хвильовому в нереалізованому проєкті "загірної комуни": подолати протистояння конфліктно непереможних опозицій мрії й дійсності, поєднавши тугу за козацьким минулим України з вірою в її світле соціалістичне майбутнє. На місці козацького степу, овіяного сумом, у Яновського постає новий – соціалістичний, з характерними пейзажними рисами нового часу, оспіваний в ідеалістично-мажорному настрої: "Прозорі каркаси майбутніх заводів – як величні

степові елінги на горизонті. Складне мереживо залізних конструкцій підноситься над степами, як дороговказ на дорозі в майбутнє" [15, т. I, с. 150]. Яновський осучаснює гоголівські пейзажі, вбирає їх у нові радянські шати. Так, опис місячної ночі, яку свого часу еталонно зобразив Гоголь, у нього супроводжується гулом тракторів, але автор зберігає зв'язок із описом ночі свого попередника за допомогою художньої деталі, якою він натякає на те, що ситуація побачення його радянських закоханих кореспондує з побаченням Левка та Ганни з "Майської ночі": "Над дорогою стоїть верба, столітня верба, гоголівська верба" [15, I, с. 149].

1935 р. у листі до С. Косіора та П. Постишева Яновський ділиться овіяними романтикою соціалізму враженнями від поїздки Україною, насиченими алюзіями на твори Гоголя, який свого часу любив "проїздитися по Росії": "Радісно їздити по нашій Україні. Хутірський характер її пейзажу став уже індустріальним, колгоспним. Стоять без життя куркульські хутори, не селяться колгоспники на проклятому місці" [15, т. V, с. 309]. Ця рефлексія Яновського різко контрастує з прозрінням Хвильового від подорожі українськими голодними селами в 1933 р.

Яновський продовжував свою концепцію "радянзації" Гоголя і після 30-х рр. ХХ ст. Він підготував до друку збірку, оповіданням із якої "На ярмарку", "Мистецтво", "Щедрий вечір" передували такий коментар: "Ці три оповідання становлять початок циклу, присвяченого новим людям колгоспного села. Разом із тим автор віддає тут данину захопленню оповіданнями М. В. Гоголя, а також показує, як змінилися, зросли, розквітли люди під зорею Радянської України – невід'ємної складової СРСР" [15, т. III, с. 530–531]. Тривало й подальше опоетизування Яновським гоголівських пейзажів крізь призму соціалістичної романтики, яким Хвильовий присвятив окремий нарис [15, т. V, с. 142–145]: "Чудний Дніпро за тихої походи, коли покірливий волі радянського народу тече в турбіни електростанцій..." [15, т. IV, с. 244].

Із записної книжки Яновського, яку він вів на кшталт Гоголевої підручної енциклопедії і куди записував деякий матеріал етнографічного характеру, ми довідуємося про намір письменника в 1927 р. створити оповідання "Творчість" про Гоголя, але воно так і лишилося тільки в планах [15, т. V, с. 258].

Своєрідним підсумком сприйняття Яновським гоголівської творчості став сценарій "Гоголь" 1951 р., у якому в кращих традиціях радянської соціологічної критики 30-х рр. ХХ ст. "перетворена творчою працею колхозна Полтавщина, батьківщина Гоголя, йде до нових перемог урожайним фронтом"; письменник постає як викривач кріпосних порядків, як сміливий реаліст, який разом із Пушкіним стояв у витоків створення демократичної великої російської літератури і здійснив великий вплив на весь подальший її плін; рясно цитується Ленін тощо [15, т. IV, с. 244–270]. Водночас Яновський звертає увагу в сценарії й на деякі українські аспекти творчості Гоголя, називаючи письменника законодавцем української теми в російській літературі й справедливо відзначаючи народність його оповідань з українського життя, патріотизм "Тараса Бульби" [15, т. IV, с. 252, 274, 234]. Показовими є й вказівка Яновського щодо зацікавленості Гоголя джерелами з історії України, включення до сценарію уривків з опери М. Лисенка "Тарас Бульба", сцени з "Ревізора" у виконанні українських артистів, а також висловлювань Т. Шевченка про Гоголя. Яновському в переосмисленні образу Гоголя вдалося примирити романтичний ідеал і національну складову з радянською дійсністю. У вірші "Пам'ятник М. В. Гоголю", написаному незадовго до смерті Яновського, Гоголь постав перед читачем у трактуванні, що надовго стане єдиною можливою у радянському літературознавстві, – як символ братерського єднання російського й українського народів [15, т. V, с. 56].

Творча рецепція Гоголя українськими неоромантиками Хвильовим та Яновським мала як спільні, так і відмінні риси. Присутність романтичного гоголівського струменю в художній свідомості обох митців виразно проявилася в тузі за історичним минулим України, оспівуванні героїчної доби Запорізької Січі, а також в опоетизованому зображенні українських пейзажів, оповитих пам'яттю козацької звитяги, зокрема архетипу степу. У варіанті Хвильового інтерпретаційна модель Гоголя від національної романтики еволюціонувала до сатири на радянську дійсність, а у варіанті Яновського прибрала рис "романтичного пафосу соціалістичного романтизму" (Р. Мовчан).

Література

1. Гнатюк М. "Гоголівські пейзажі" Юрія Яновського / Мирослава Михайлівна Гнатюк // Літературознавчі студії. – К. : Київський національний університет імені Т. Шевченка, 2009. – Вип. 25. – С. 42–48.
2. Гнатюк М. Микола Гоголь і Юрій Яновський: дві гілки українського дерева / М. Гнатюк // Київська старовина. – 2009. – № 4. – С. 133–144.
3. Домилівська Л. В. Семантика одного епіграфа до "Майстра корабля": асоціативні перетинання мовно-естетичного світогляду Миколи Гоголя і Юрія Яновського / Л. В. Домилівська // Літературознавчі студії. – К. : Київський національний університет імені Т. Шевченка, 2009. – Вип. 25. – С. 57–63.
4. Карташова І. В. Гоголь и романтизм : спецкурс / Ирина Вячеславовна Карташова. – Калининград, 1975. – 125 с.
5. Киченко А. С. Молодой Гоголь: поэтика романтической прозы / Александр Семенович Киченко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. – 224 с. – (Серія "Нові Гоголезнавчі студії" ; вип. 14).
6. Малахатко Л. І. Гоголевское начало в романе Юрия Яновского "Четыре сабли" / Л. И. Малахатко // Творчество Н. Гоголя и современность. – Нежин, 1989. – Ч. 2. – 1989. – С. 34–35.
7. Манн Ю. В. Динамика русского романтизма / Юрий Владимирович Манн. – М. : Аспект Пресс, 199. – 384 с.
8. Матівос Ю. Микола Гоголь і Юрій Яновський – родичі / Юрій Матівос // Голос України. – 2002. – № 201, 31 жовтня. – С. 18–19.
9. Матівос Ю. Одного родоводу (про рід Гоголів) / Юрій Матівос // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 71–73.
10. Матівос Ю. Одного родоводу (про родинні зв'язки письменника з Ю. Яновським) / Юрій Матівос // Кіровоградська правда. – 1989. – 1 квітня.
11. Михед П. В. Пізній Гоголь і бароко: українсько-російський контекст / Павло Володимирович Михед. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2002. – 208 с.
12. Мовчан Р. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі / Раїса Мовчан. – К. : СтилоС, 2008. – 544 с.
13. Хвильовий М. Твори : в 5 т. / М. Хвильовий ; Г. Костюк (ред., упоряд.). – 2-ге вид. – Нью-Йорк та ін. : Об'єднання Українських письменників "Слово", Українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1982–1986.
Т. 5. – 1986. – 834 с.
14. Шамбинаго С. Трилогія романтизма (Н. В. Гоголь) / Сергей Шамбинаго. – М., 1911. – 159 с.
15. Яновський Ю. Твори : в 5 т. / Юрій Яновський. – К. : Дніпро, 1982–1983.
Т. 1 / упоряд. М. Острик ; передм. О. Гончара. – 1982. – 533 с.
Т. 2 / упоряд., приміт. К. Волинський, М. Острик ; післям. М. Пархоменка. – 1983. – 424 с.
Т. 3 / упоряд., приміт. К. Волинський, М. Острик. – 1982. – 582 с.
Т. 4 / упоряд., приміт. К. Волинський. – 1983. – 358 с.
Т. 5 / упоряд., приміт. К. Волинський. – 1983. – 382 с.